

УДК 65.011.47:338.512:636.034

ІВАНОВА Л.С., канд. екон. наук

Білоцерківський національний аграрний університет

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ ВИРОБНИЦТВА МОЛОКА В УКРАЇНІ

У статті розглядаються проблеми функціонування виробництва молока в господарствах різних організаційно-правових форм господарювання. Особлива увага приділяється розгляду проблеми кризового стану молочного скотарства в сільськогосподарських підприємствах, а також оцінці племінної справи в господарствах корпоративного сектору. Деталізований аналіз здійснено щодо якості молока і ціни. Запропоновані заходи, які спрямовані на відродження молочного скотарства в Україні.

Ключові слова: сільськогосподарські підприємства, господарства населення, молочне скотарство, ціна, поголів'я.

Постановка проблеми. Реформування агропромислового виробництва зумовило кардинальні зміни в організаційно-економічних умовах функціонування підприємств молочного скотарства та інших структур, у процесах переробки і реалізації молочної продукції. Це, у свою чергу, призвело до принципово нових відносин товаровиробників і споживачів продукції, різкого спаду виробництва молока та молочної продукції.

Унаслідок прийняття необґрунтованих рішень щодо здійснення аграрних перетворень, які зорієнтовані на пріоритетне формування дрібнотоварного виробництва та лібералізації ринку, відбулися: порушення економічних зв'язків; виникли протиріччя багатьох нормативних актів; значно згорнуто спеціалізацію, кооперацію та інтеграцію; знизилася ефективність використання виробничих ресурсів; скоротився рівень освоєння досягнень науково-технічного прогресу; обмежено використання генетичного потенціалу сільськогосподарських тварин; зросли обсяги кредиторської заборгованості сільськогосподарських товаровиробників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Обґрунтування тенденцій розвитку молочного скотарства розглядали у своїх працях такі вітчизняні вчені: Мостенська Т.Л., Саблук П.Т., Карич Д.Я., Коваленко Ю.С., Мельник Л.Л., Амбросов В.Я. Актуальність дослідження розглядається під кутом доцільності розвитку молочного скотарства як такого, його корисності для суспільства. Однак, як свідчать результати наукових досліджень, ще недостатньо опрацьовані шляхи виходу з економічної кризи і напрями забезпечення сталого й ефективного виробництва продукції молочного скотарства в ринкових умовах. Важливим при цьому є комплексне дослідження цих проблем, пов'язаних з удосконаленням організації та технології виробництва молока, переорієнтацією галузі молочного скотарства на забезпечення високих кінцевих результатів діяльності.

Метою дослідження є вивчення проблем молочного скотарства України і опрацювання на основі наукового аналізу рекомендацій щодо організаційно-економічного забезпечення сталого й ефективного виробництва продукції молочного скотарства в ринкових умовах.

Методи дослідження – монографічний, абстрактно-логічний, порівняння та інші.

Результати дослідження та їх обговорення. У молочному скотарстві деструктивні процеси відбувалися більш інтенсивно, порівняно з молокопереробною сферою. Причинами такої ситуації була висока собівартість виробництва молока, а пізніше – висока збитковість молочного скотарства, погіршення зооветеринарного забезпечення, незадовільний раціон відгодівлі телят. За відсутності ефективної системи державної підтримки та несформованості сучасних організаційно-економічних відносин із суміжними ланками ці фактори вирішальною мірою вплинули на зниження рентабельності виробництва молока і масштаби розширеного відтворення молочного стада. Керівники сільськогосподарських підприємств, що спеціалізувалися на молочному скотарстві, свідомо вивільняли потужності з виробництва молока та розширювали сегмент виробництва продукції рослинництва. У 1990-х роках це набуло масового характеру і виступало чи не головною детермінантою переходу сільськогосподарських підприємств до ринкових умов господарювання [1]. Тому й не дивно, що центр тяжіння у виробництві молокосировини почав переміщатись із сільськогосподарських підприємств в особисті селянські господарства, які не були оснащені необхідним устаткуванням для доїння корів, зберігання та транспортування молока, що позначилося на його якості і відповідно конкурентоспроможності.

Основним гальмом на шляху інноваційного розвитку вітчизняного молокопродуктового підкомплексу стало значне звуження ресурсно-сировинної бази, а отже, відчутне зниження виробництва молока. Успішно вирішити цю проблему вдасться за умови нарощування поголів'я та удосконалення породного складу молочних корів, покращення, а нерідко і збагачення раціону кормів, збільшення обсягів річного удою молока. Отже, на перше місце поставлено завдання – загальмувати спад і спонукати агровиробників до відновлення потенціалу молочного скотарства, який мав місце на початку 1990-х років.

Основний масив поголів'я корів на 1 жовтня 2013 року в усіх категоріях господарств сконцентрований від 176,2 до 133,4 тис. гол. у Вінницькій, Львівській, Хмельницькій, Полтавській, Чернігівській та Житомирській областях, а на сільськогосподарських підприємствах – у Полтавській, Чернігівській і Черкаській областях (відповідно 69,1; 57,4 і 48,2 тис. гол.).

Наявність поголів'я корів на сільськогосподарських підприємствах усіх форм власності – 571,9 тис. гол., у господарствах населення – 2015,9 тис., у всіх категоріях господарств – 2587,8 тис. гол.

Поголів'я корів у всіх категоріях господарств на 1 жовтня 2013 року зменшилось проти відповідного періоду минулого року на 0,8 % (20,6 тис. гол.).

Наростили поголів'я корів Автономна Республіка Крим, Вінницька, Рівненська, Тернопільська, Волинська, Дніпропетровська та Івано-Франківська області відповідно на 2,4; 0,8; 0,5; 0,5; 0,2; 0,1; та 0,1 тис. гол.

За вересень 2013 року порівняно із попереднім місяцем зменшено поголів'я корів усіма категоріями господарств на 8,5 тис. гол., у тому числі сільськогосподарськими підприємствами – на 2,8 тис., господарствами населення – на 5,7 тис. гол.

Вітчизняна племінна база майже втрачена. У середньому за 3 останні роки в племзаводах молочного напрямку надоєно по 4285 кг молока на корову.

Питання забезпечення якісним генетичним матеріалом тісно пов'язані з продуктивністю корів. На сьогодні в Україні найбільш поширена порода корів «чорно-ряба», яка здатна дати 5 т молока на рік. Для більшої продуктивності слід закуповувати якісний генетичний матеріал за кордоном. Але закуповувати готових нетелей проблематично – потрібно купувати великі партії, а це значні фінансові витрати, і далеко не кожне господарство може собі це дозволити, тому деякі вибирають інший шлях і закуповують лише сперму [2]. Так, у 2012 р. імпорт племінних тварин склав близько 1,9 тис. голів, а у 2010 р. – 1,5 тис. голів.

Однак худоба сама по собі не вирішує нічого, необхідний комплексний підхід (субсидування тільки комплексних проектів, худоба + ферма і результат – молоко). Доцільніше було б завозити з-за кордону в Україну технологію утримання худоби та заготівлі кормів – для поліпшення генетики української худоби і для збереження потенціалу вже завезеної худоби.

Ефективним способом поліпшення генофонду має стати використання ембріонів високопродуктивних порід великої рогатої худоби з країн Північної Америки та Європи. Це дозволило б через 3-5 років налагодити їх виробництво в Україні на базі створених племрепродукторів. Теля закордонного походження, закладене спеціалістами біоцентру і народжене сурогатною матір'ю, обійдеться замовнику приблизно у \$300, тоді як імпорт живої нетелі коштує у 7-10 разів дорожче. Однак ці пропозиції не знаходять достатньої підтримки у державі [3].

З іншого боку, продуктивна худоба більше схильна до хвороб – тут виникають проблеми із захистом, вакцинацією, тобто не вирішено у повному обсязі ветеринарні питання. Таким чином, усі проблеми взаємопов'язані і розглядати необхідно весь ланцюжок, а вирішувати їх слід у сукупності.

Наступний аспект – це проблема кормів. Існує окремий сектор з виробництва кормів, але він на сьогодні знаходиться на рівні становлення. Тут все тісно пов'язане із зерновим ринком. Адже, щоб була кормова база, потрібен стабільний ринок зерна, а в Україні він наразі не є достатньо збалансованим, зокрема через надмірну експортну орієнтованість зернового господарства.

Так звані проблеми «на вході» тісно пов'язані з проблемами імпорту з інших країн – це імпорт генетичного матеріалу, біодобавок і т.д. Тут є окремі нюанси, пов'язані з імпортними тарифами, сертифікацією. І якщо генетичного матеріалу це стосується меншою мірою – майже нульова ставка мита, то сертифікації це стосується більш суттєво – доволі часто документи дублюються, а це додатковий час, гроші.

Щорічно в бюджеті виділяються кошти для виконання програми селекції у тваринництві та птахівництві на підприємствах агропромислового комплексу, але ефективність їх використання не контролюється.

Одним з ефективних напрямків забезпечення як крупнотоварного, так і приватного сектору високоефективним молочним поголів'ям можуть стати спеціалізовані гуртові тваринницькі ринки. Вони можуть функціонувати як самостійно, так і в складі існуючих (створюваних) сільськогосподарських гуртових ринків.

Отже, вихід із кризового становища на молочному ринку можливий лише за умови підвищення інтенсифікації молочного скотарства, раціонального використання ресурсного потенціалу галузі, усунення бюрократичних перепон на шляху поліпшення генетичного потенціалу стада, застосування інтенсивних технологій виробництва молока, спрямованих на збільшення виробництва конкурентоспроможної продукції, в тому числі за рахунок структурних змін у виробництві молока в реформованих крупнотоварних господарствах і кооперативах, що розвиваються [4].

З цього випливає, що прискорення аграрної реформи, яка спочатку спрямовувалася на розпаювання сільськогосподарських угідь та ідентифікацію прав власників паїв, а надалі мала наслідком створення потужних агрохолдингів і посилення позицій великих зернотрейдерів, не вплинуло позитивно на розвиток такого важливого сегмента АПК, яким було і є молочне скотарство. Фактично воно залишилося на узбіччі організаційно-інтеграційних, кооперативно-кредитних та інвестиційно-інноваційних процесів, якими охоплені інші галузі національної економіки.

Зміни в структурі поголів'я корів у господарствах, які спеціалізуються на молочному скотарстві, значною мірою позначились і на динаміці та структурі виробництва молока.

За січень-вересень поточного року виробництво молока збільшилось у всіх категоріях господарств проти попереднього року на 72,9 тис. тонн, у тому числі на сільськогосподарських підприємствах – на 23 тис., а у господарствах населення – на 49,9 тис. тонн (табл. 1).

Виробництво молока всіма категоріями господарств за січень-вересень 2013 року збільшилось на 0,8 % (72,9 тис. тонн), у тому числі на сільськогосподарських підприємствах – на 1,2 % (23 тис. тонн), в господарствах населення – на 0,7 % (49,9 тис. тонн).

Таблиця 1 – Виробництво молока за категоріями господарств, тис. тонн

	2013 рік	до 2012 року		в т.ч. за вересень		
		+,-	%	2013 рік	до 2012 року	
					+,-	%
Усі категорії господарств	9012,9	72,9	100,8	1061,6	5,7	100,5
Сільгосппідприємства	1995,1	23,0	101,2	210,6	-4,7	97,8
Господарства населення	7017,8	49,9	100,7	851,0	10,4	101,2

Найбільше вироблено молока в усіх категоріях господарств Вінницької, Полтавської областей (відповідно 667,7 та 602,4 тис. тонн), а найменше – в Запорізькій, Луганській, Чернівецькій областях та Автономній Республіці Крим (відповідно 216,1; 222; 224,7 та 226,4 тис. тонн).

Сільськогосподарські підприємства виробили молока 1995,1 тис. тонн, господарства населення – 7017,8 тис., всі категорії господарств – 9012,9 тис. тонн.

Зниження виробництва молока в усіх категоріях господарств за січень-вересень 2013 року допустили вісім регіонів, а саме: Автономна Республіка Крим (16,6 тис. тонн), Донецька (4 тис.), Сумська (2,7 тис.), Київська (1,8 тис.), Чернівецька (1,4 тис.), Хмельницька (1,2 тис.), Херсонська (0,2 тис.) та Житомирська (0,2 тис. тонн) області.

Водночас 17 областей збільшили його виробництво. Найвищі обсяги приросту (від 21,1 до 9,3 тис. тонн) досягли області: Тернопільська – 21,1 тис. тонн, Харківська – 15,6, Вінницька – 9,5 та Закарпатська – 9,3 тис. тонн.

Першість з виробництва молока в усіх категоріях господарств за вересень 2013 року залишається за Вінницькою, Полтавською, Львівською та Тернопільською областями (відповідно 73,7; 71 та по 56,7 тис. тонн), а найнижчі показники – в Луганській, Запорізькій та Чернівецькій областях (відповідно 25,1; 25,3 та 26,9 тис. тонн).

За січень-вересень 2013 року спостерігається тенденція до збільшення в усіх категоріях господарств виробництва молока проти відповідного періоду минулого року. Так, за 9 місяців

виробництво молока підвищилось на 0,8 % (72,9 тис. тонн), зокрема за вересень – на 0,5 % (5,7 тис. тонн).

Найвищі показники по обсягах виробництва молока за вересень 2013 року досягнуто на сільськогосподарських підприємствах Полтавської, Черкаської, Харківської, Київської та Чернігівської областей (відповідно 31,9; 22,1; 18,1; 17,6 та 17 тис. тонн), а найнижчі – Закарпатської, Івано-Франківської та Чернівецької областей (0,6; 1,1 та 1,2 тис. тонн).

Разом з тим, слід відмітити як позитив, що 10 областей у вересні поточного року збільшили валове виробництво молока порівняно з відповідним періодом 2012 року.

У поточному році виробництво молока на сільськогосподарських підприємствах у цілому має позитивну динаміку у порівнянні з минулим роком. Так, у січні-вересні 2013 року валове виробництво збільшилось на 23 тис. тонн (1,2 %), а за вересень зменшилось на 4,7 тис. тонн (2,2 %).

Найбільшим виробником молока в господарствах населення серед регіонів України за вересень поточного року є Вінницька область (61 тис. тонн). Цей показник трохи менший за обсяги виробництва молока господарствами населення трьох областей – Київської, Луганської, Донецької разом узятих (62,1 тис. тонн).

Суттєво збільшили виробництво молока у вересні поточного року господарства населення Закарпатської області – на 4,4 тис. тонн (12,3 %).

В інших регіонах ситуація з виробництва молока більш-менш стабільна, крім Київської області, яка зменшила виробництво проти минулого року на 2,1 тис. тонн (12,9 %).

Протягом 9 місяців 2013 року спостерігається майже стійка динаміка щодо виробництва молока в господарствах населення.

Так, воно лише у квітні-травні зменшилося відповідно на 1 (0,1 %) та 3 (0,3 %) тис. тонн, а в інших місяцях збільшилось.

За 9 місяців 2013 року на переробні підприємства надійшло 3547,9 тис. тонн молока та молокопродуктів, або на 4,0 % (149,6 тис. тонн) менше порівняно з відповідним періодом минулого року.

Слід зазначити, що сільськогосподарські підприємства збільшили продаж молока та молокопродуктів проти 2012 року на 1,1 % (19,6 тис. тонн), а господарства населення навпаки зменшили на 11,1 % (179,4 тис. тонн).

Скороченню поголів'я сприяє зниження мотивації виробництва в господарствах населення через обмеження доступу до кормових ресурсів, подорожчання кормів, відсутність механізмів державної підтримки, що призводить до зниження поголів'я корів, їх продуктивності та обсягів виробництва молока [5].

Важливим чинником, що зумовлює швидке скорочення поголів'я в господарствах населення, є демографічний. Цей процес пояснюється як загальним зменшенням сільського населення, так і тим, що важка щоденна праця, пов'язана з утриманням корів і виробництвом молока, стає все менш привабливою для сільської молоді. Більше того, доходи певної категорії мешканців сільської місцевості від несільськогосподарської діяльності останнім часом помітно зросли, що дозволяло їм відмовлятися від утримання худоби. На жаль, кількість селян, які зможуть або захочуть виробляти молоко, найближчим часом зменшуватиметься. Сільське населення старіє і вже не в змозі вести господарство так, як декілька років тому. З 2001 р. поголів'я великої рогатої худоби в Україні скорочувалося в середньому на 8% у рік.

Слід ще раз наголосити, що в перспективі виробництво молока в одноосібних господарствах населення країни однозначно буде знижуватись, а ось кооперативи та сільгоспідприємства за кілька років все-таки суттєво збільшать надої молока. Причин для таких прогнозів багато, але основною з них можна назвати якість молока. Якісні показники молочної сировини від населення давно вже не влаштовують багатьох переробників.

Основною причиною зниження виробництва в молочній галузі є низька рентабельність – фермерам набагато вигідніше займатися вирощуванням зернових або олійних культур, ніж вкладати значні кошти у розвиток нерентабельного виробництва молока.

Зараз ця проблема підсилюється тим, що в цьому році змінюється система дотацій для виробників молока, а також міжнародними зобов'язаннями України перед СОТ і ЄС про підняття вимог щодо якості молока. На практиці це означає: молоко, вироблене в приватних господарствах, де немає спеціальних холодильників і немає можливості дотримуватися необхідного рівня санітарних норм, не можна буде здавати на заводи. У свою чергу, це може ще більш активізувати скорочення поголів'я.

Така ситуація мала б підштовхнути селян до створення кооперативів, яким було б по кишені придбання спеціального обладнання. Цей процес затяжний. А поки він буде здійснюватися, селяни зі своїми корівками опиняться «за бортом» і змушені будуть або пускати їх під ніж, або виливати молоко в канаву, тоді як потужностей більш великих господарств-виробників виявиться недостатньо, щоб повністю забезпечити попит на сировину, – адже поки 60% її надходить із приватних господарств. Це цілком може спровокувати не тільки дефіцит молочної продукції, а й неконтрольоване зростання цін на неї.

Проблеми забезпечення належної якості сирого молока є чи не найбільш актуальними, оскільки суттєво впливають на рівень його конкурентоспроможності. Якість молочної продукції означає її високі санітарно-гігієнічні показники, вміст певної кількості білка, жиру, вітамінів, ферментів, гормонів, мінеральних солей та інших речовин. Вона не повинна містити нейтралізуючих речовин (антибіотиків, соди, перекису водню). Вміст важких металів, залишкових кількостей пестицидів не має перевищувати максимально допустимий рівень. Визначення якості молока – досить складний процес, адже в молоці міститься понад 90 найцінніших компонентів: близько 20 амінокислот, стільки ж жирних кислот, понад 25 видів мінеральних речовин, 12 вітамінів.

В Україні переважають приватні господарства, які займаються виробництвом молока. А за таких умов дуже складно забезпечити належну якість молока, яке може надходити і від свідомих, сумлінних господарів, і від не дуже, а в пунктах збору воно все змішується – загальна якість молока знижується. Ще одна проблема – доставити це молоко до заготівельного пункту, а потім на підприємство, щоб воно не зіпсувалося. Зрозуміло, що підприємства не завжди задовольняє така якість молока, тому вони готові платити більше за якісне молоко, яке надходить великими партіями.

У господарствах України якість молочної сировини контролюється, в першу чергу, переробними підприємствами, визначаючи таким чином її закупівельну ціну. Кожен завод ставить свої основні вимоги за показниками: для виробництва незбираного молока – жир, молока тривалого зберігання – білок, сиру – білок, точка замерзання. Однак, за заявами переробників молока, жодна з норм ДСТУ 3662-97 на молоко не виконується повною мірою.

Різниця в цінах між молоком I та II гатунків становить 10-20%, а між I гатунком і несортним – більше 30%. Молоко від населення приймається в основному II гатунку. Низька якість молока залишається актуальною проблемою молочного тваринництва України. Технологія виробництва в умовах підсобних господарств населення, де виробляється і закуповується лівова частка молочної сировини, не забезпечує стабільного виробництва і високої якості молока.

Висновки. Негативні тенденції, що спостерігаються в молочному скотарстві, мають стати передумовою для перегляду аграрної політики держави в частині регулювання організаційно-економічних відносин молокопродуктового підкомплексу в системі суспільного відтворення. За 20 років незалежності так і не вдалося модернізувати індустрію виробництва та переробки молока. Скорочення кількості сільськогосподарських підприємств, які спеціалізувалися на молочному скотарстві, відбувалося у 90-х роках, але продовжувалося і в 2000-х. Цьому сприяють мізерний розмір дотацій на виробництво молока, дефіцит інвестицій, необхідних для модернізації старих і будівництва нових молочних ферм, відсутність економічних преференцій для суб'єктів аграрного бізнесу, які реалізують проекти з відновлення потенціалу молочного скотарства і створюють для нього кормову базу.

Враховуючи важкий фінансовий стан тваринництва, поряд із державною підтримкою слід передбачити фінансування окремих програм, передусім, молочної галузі із місцевих бюджетів. Зрозуміло, що в умовах інтеграції країни в міжнародні структури без підвищення інвестиційної привабливості, технічної та технологічної модернізації, радикального поліпшення якості виробленої продукції аграрна галузь нездатна виконати свою основну функцію – забезпечення продовольчої безпеки держави. Саме в цьому напрямі можемо використовувати досвід, напрацьований роками в країнах із розвиненим тваринництвом (США, Канада, країни Євросоюзу та ін.).

Ринкові відносини потребують більш динамічних схем підтримки галузі. У розробленні вітчизняної політики сільськогосподарського виробництва доцільно керуватися відпрацьованими в країнах Євросоюзу принципами спільної аграрної політики.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Економіка виробництва молока і молочної продукції в Україні: Моногр./ [за ред. П.Т. Саблука і В.І. Бойка]. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 340 с.
2. Копитець Н.Г. Функціонування системи збуту продукції скотарства: теоретико-практичний аспект: Монографія / Н.Г. Копитець – К.: ННЦ ІАЕ, 2007. – 210 с.
3. Нормативні витрати, ціни, баланси сільськогосподарської продукції в Україні та країнах світу / [О.М. Шпичак, Ю.Я. Гапусенко, С.А. Стасіневич та ін.]; за ред. О.М. Шпичака, Ю.Я. Гапусенка. – К.: ННЦ "ІАЕ", 2006. – 694 с.
4. Пархомець М.К. Економічний механізм розвитку молокопродуктового підкомплексу АПК Західного регіону України / М.К. Пархомець – Тернопіль : Економічна думка; Ерудит, 2001. – 328 с.
5. Павличенко М. Г. Собівартість молока: чи дозволяє облік собівартості побачити реальний фінансовий результат / М. Г. Павличенко, А. А. Попов // Молочна промисловість. – 2008. – № 1 (44). – С. 32–36.

Организационно-экономические основы производства молока в Украине

Л.С. Иванова

В статье рассматриваются проблемы функционирования производства молока в хозяйствах различных организационно-правовых форм собственности. Особое внимание уделяется рассмотрению проблемы кризисного состояния молочного скотоводства в сельскохозяйственных предприятиях, а также оценке племенного дела в хозяйствах корпоративного сектора. Осуществлен детализированный анализ качества молока и цены. Предложены меры, направленные на возрождение молочного скотоводства в Украине.

Ключевые слова: сельскохозяйственные предприятия, хозяйства населения, молочное скотоводство, цена, поголовье.

Надійшла 11.10.2013.